

Смиљка Томановић<sup>1</sup>

## **Породичне праксе и солидарност у току пандемије ковид-19 у Србији.**

### **Квалитативна анализа „породичних прича“**

#### **Резиме**

Предмет рада је тумачење неких аспеката породичног живота у Србији у контексту ризичне свакодневице применом релевантних савремених концепата социологије породице. Заснива се на експлораторној квалитативној анализи 165 „породичних прича“ које су испитаници писали током два периода пандемије вируса ковид – 19, у априлу и мају и у децембру 2020.<sup>2</sup> године. Испитују се породичне праксе заједништва и динамика амбиваленције између породичне солидарности и конфликта. Практике заједништва имају значај и значење породичних ритуала којим се обезбеђује блискост, дистинктивност породичног, као и рутинизација свакодневице којом се смањује анксиозност. Анализе су показале да праксе бриге проширују породичне конфигурације у периодима кризе, што указује на солидаристички потенцијал који у постоји породицама. Амбиваленција између породичне солидарности и конфликта је контекстуализована, с обзиром да се различито испољава током два таласа пандемије.

Кључне речи: породичне праксе; породичне конфигурације; пандемија; солидарност; интергенерацијска амбиваленција.

#### **Увод**

Предмет рада је тумачење неких аспеката породичног живота у контексту акутне друштвене кризе и ризичне свакодневице применом релевантних савремених концепата социологије породице. Рад представља експлораторну квалитативну анализу „породичних прича“ које су испитаници писали током два периода пандемије вируса ковид – 19, у априлу и мају и у децембру 2020. године. Путем јавног позива преко различитих медија: друштвених мрежа, сајта Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, радија и телевизије, испитаници су замољени да у слободној форми напишу шта

---

<sup>1</sup>Редовна професорка социологије на Филозофском факултету где предаје социолошке курсеве посвећене проблематици породице, младих и детињства, на основним и последипломским студијама. Истраживањима из тих области се бави скоро три деценије. Објавила је осам ауторских и коауторских монографија, као и велики број научних чланака у домаћим и међународним часописима, укључујући високо рангиране.

<sup>2</sup> Нас троје социолога - Драган Станојевић, Немања Крстић и ја, који предајемо социологију породице на Филозофским факултетима Универзитета у Београду и у Нишу, иницирали смо и спровели истраживање, као и анализе у оба периода.

и како раде заједно у њиховој породици у датом периоду, као и да прокоментаришу да ли се то разликује од уобичајеног. У другом таласу истраживања - у зиму, замољени су да поново опишу свакодневицу породичног живота, као и да протумаче промене у њој у односу на први талас. У целом току истраживања, испитаници су сами одређивали кога ће преко заједничких активности укључити у причу о породици. За анализу и тумачење њихових писаних исказа релевантност, стога, добијају концепт „породичних пракси“ (Morgan, 1996; 2011), јер се преко њега дефинише ко је породица, као и концепт „породичне конфигурације“ (Widmer, 2006), који показује ко се преко заједничких пракси укључује у породицу. Поред наведених, у даљем тексту ће детаљније бити образложени и релевантни концепти - интергенерацијске породичне солидарности и амбиваленције (Silverstein & Bengtson, 1997; Clarke *et al.*, 1999; Luescher & Pillemer, 1998; Connidis & McMullin, 2002).

Два таласа истраживања представљају различите *контексте* пандемије која имају различите ефекте на праксе породичног живота. У првом таласу „иницијалне кризе“, упркос мањем броју оболелих и хоспитализованих, држава је прогласила ванредно стање чиме су уведене бројне мере које су директно утицале на свакодневне активности и породични живот. Од половине марта до половине маја 2020. године, затворени су били објекти дечије заштите (јасле и вртићи), ученици основних и средњих школа, као и студенти наставу су пратили од куће, велики број запослених је да радио од куће, старије особе су имале потпуну забрану кретања, а они у домовима за старије и забрану посета, постојала је забрана кретања након раних вечерњих сати и током целог викенда за целокупно становништво, редукован је градски, а скоро потпуно укинут међуградски превоз. Током децембра 2020. године, упркос великом броју оболелих, хоспитализованих и преминулих људи, можемо говорити о „стабилизацији кризе“. С једне стране, нису постојале мере забране кретања и затварања становништа, а институције су делимично функционисале – установе дечије заштите су биле отворене за пријем предшколске деце, школе су комбиновале рад у школи са радом од куће, док су факултети наставили са наставом на даљину, један део запослених се вратио на радна места, јавни превоз је функционисао. С друге стране, појединци и групе су, након периода иницијалне анксиозности и страха, развили стратегије прилагођавања и суочавања са начином живота у контексту продуженог здравственог ризика и кризе. Обе фазе пандемије у којима смо спроводили истраживање носе са собом психолошка оптерећења која се одражавају на животе појединаца и породица, па је једна од намера овог текста да

документује доживљаје промена и осећања везана за њих. Питање „шта се променило?“, које је постављено испитаницима у оба таласа истраживања, отвара могућност анализе и интерпретације динамике породичних пракси и солидарности, као и њихову контекстуализацију - уклапање у различите контексте: пре и током пандемије и током њена два периода.

### ***Концептуални оквир***

Увођењем концепта *породичних пракси*, Дејвид Морган је извео радикални преокрет у социологији породице пре тачно четврт века (Morgan, 1996), померајући социолошку анализу од одређења породице преко њене структуре и функција ка разумевању породица као скупова активности који имају посебно са њом повезано значење у датом тренутку. За Моргана је породица аспект друштвеног живота, а не друштвена институција, она представља „квалитет пре него ствар“ (Morgan, 1996, стр. 186). Суштина помака ка социологији породичног живота лежи у реконцептуализацији породице као релационог појма. Чланови неке групе су породица зато „раде породичне ствари“, „баве се породичним“ (*doing family*), а не тиме што то „јесу“ на основу екстерних одређења.

За истраживање „бављења породичним“ централни значај добија концепт породичних пракси, које су „често мали фрагменти дневног живота“ и као део нормалне егзистенције актера узимају се здраво за готово, а „њихов значај потиче из лоцирања у ширем систему значења“ (Ибид., стр. 190). Појам указује на „оне односе и активности који су конструисани тако да се тичу породичних ствари“ (Ибид., стр. 192). Ово „конструисање“ значења одређених односа и активности као породичних је двоструко: оно потиче из интерпретације самих актера, а она је истовремено конструисана значењем „породичног“ у датом историјском контексту. Морган указује на овај аспект повезивања историјског трајања и индивидуалне биографије, који заједно са аспектима различитости, активности, уклопљености у свакодневно, регуларности и рутинизираности, те флуидности (променљивости), чини важне одлике породичних пракси (Ибид., стр. 189-190; Morgan, 2011, стр. 6-8).

Поред поменутог когнитивног конструисања, важна је и емоционална димензија породичних пракси, неки осећај њиховог личног и моралног значаја. Препознавање да су неке праксе значајне не проистиче нужно из тога што су оне старе и давно установљене,

нити из тога што се опажају као природне и неизбежне, већ због тога што за дате актере имају посебан значај као део њиховог опажања породичног (Morgan, 1996, стр. 192). Један аспект значаја породичних пракси јесте њихова „дистинктивност“, јер се група људи која је укључена у породичне праксе издваја као породица од оних који нису породица, као што су суседи, пријатељи, колеге и други (Morgan, 2011, стр. 10). Сходно томе, породичне праксе нису само активности које чланови породице обављају једни у односу на друге, већ оне истовремено одређују припадност породици. У тексту полазим управо од тог аспекта, те у анализи нагласак стављам на оне породичне праксе које се препознају као заједничке, кроз које се гради „осећај породице“ и којима се ствара „дистинктивност“.

Приступ *породичних конфигурација* је још једна савремена перспектива у социологији породица која у одређењу породичног ставља фокус на повезаност - односе размене између актера (Widmer, 2006). Иако полази од анализе мрежа, овај приступ се не бави само структурама - интензитетом и правцима размене између централног испитаника и његових значајних других, већ и значењима и неформалним правилима обавезности и реципроцитета, који леже у основи стварне организације породица. Преко њих се стварају различити типови породичних конфигурација, које се протежу преко нуклеарне породице и укључују сроднике и пријатеље (Widmer, 2006).<sup>3</sup>

Питање интергенерацијских односа у породици је и емпиријски и концептуално повезано са различитим друштвеним контекстима. Након појма генерацијског јаз доминантног током контракултурних покрета шездесетих година двадесетог века, појављује се социјалнопсихолошки *концепт интергенерацијске солидарности* (Silverstein & Bengtson, 1997) који коренсподира са суштински функционалистичким идејама консензуса и равнотеже породичних односа. Операционализација теоријског модела преко шест истраживачких димензија (Silverstein & Bengtson, 1997, стр. 432), очигледно потенцира породичну кохезивност, да би тек у каснијим радовима препознали конфликте, али само као додатну димензију интергенерацијске солидарности у породици (Clarke *et al.*, 1999, стр. 261). Надовезујући се на концепт „матрице латентног сродства“ (*latent-kin matrix*; Riley & Riley, 1993, према Silverstein & Bengtson, 1997, 1997, стр. 431), они износе закључак

---

<sup>3</sup> Тако је један од твораца овог приступа Ерик Видмир истраживањем идентификовао постојање шест различитих типова породичних конфигурација: 1. „стабло“ (*beanpole*); 2. пријатељске; 3. постразводне; 4. брачне (коњугалне); 5. породичне конфигурације оријентисане од мајке; 6. породичне конфигурације оријентисане од оца (Widmer, 2006).

на основу истраживања интергенерацијске солидарности у америчком друштву, да у бројним постојећим облицима породичног живота (конфигурацијама) постоји латентни (солидаристички) потенцијал који се може активирати према потреби (Ибид., стр. 431). За циљеве анализе у овом тексту значајно је питање обима и начина активације латентне породичне солидарности у контексту акутне кризе и ризика изазваних пандемијом заразне болести.

Суштина критике модела интергенерацијске солидарности је у занемаривању конфликта као интегралног дела породичних односа. *Теорије интергенерацијске амбиваленције* (Lüscher & Pillemer, 1998; Connidis & McMullin, 2002) инсистирају на томе да су тензија и сукоби у породичним интергенерацијским односима присутни истовремено са блискошћу и бригом. Реконцептуализујући појам амбиваленције који су поставили Лушер (Kurt Lüscher) и Пилемер (Karl Pillemer), и одређујући га као „друштвено структурисане супротности које се манифестују у интеракцији“ (Connidis & McMullin, 2002, стр. 558), Конидисова (Ingrid Connidis) и МекМулинова (Julie McMullin) настоје да повежу структурална обележја друштвених односа и индивидуалну дејственост која производи амбиваленцију. На тај начин концептуализована амбиваленција је стална карактеристика интергенерацијских односа, која се, зависно од структурних обележја и друштвеног контекста, различито манифестује у породичним интеракцијама и праксама преговарања, као и у осећањима, осцилирајући између веће хармоничности и конфликтности (Ибид., стр. 559).

Поставка да амбиваленција у породичним односима није изолована од друштвеног контекста и његових структура може се применити на анализу породичних пракси у променљивим контекстима пандемије ковид-19. Повезивањем концепата породичних пракси, солидарности и амбиваленције, можемо поставити теоријску претпоставку да заједничке породичне праксе добијају посебан значај у кризним временима и ризичним контекстима, јер јачају унутарпородичну солидарност, те ублажавају и отклањају конфликте изазване повишеном анксиозношћу. Понављањем оне могу добити форму малих породичних ритуала кроз које се обнавља нарушена рутина свакодневице, неопходна за одржање базичне онтолошке сигурности појединца (Giddens, 1984).

## *Метод*

Инспирисани искуствима људи које познајемо, дошли смо на идеју да путем квалитативног истраживања мањег обима документујемо неке промене у свакодневним породичним праксама са којима се људи суочавају у током првог периода пандемије. Јавни позив испитаницима да напишу „породичне приче“ – да опишу шта тих дана раде као породица и да ли се то разликује од ранијег периода, упућен је преко личних контаката истраживача и преко различитих, горе наведених, медија. У периоду од почетка априла до краја прве седмице маја 2020. године прикупљено је 130 писаних исказа – есеја. Начин прикупљања емпиријског материјала утицао је да међу испитаницима доминирају жене из Београда и још неколико градова, запослене/и испитанице/и и високообразоване/и, стога је ово истраживање првенствено документарно и експлораторно, без претензија на било каква репрезентативна закључивања и интерпретације. За други талас истраживања у децембру 2020. године изабрали смо 35 испитаница/ка који су претходно послали приче, водећи рачуна да међу њима буду заступљени различити типови породичног живота у истом домаћинству: са малом, школском, адолесцентном и одраслом децом, сами родитељи који живе са децом, млађи и старији парови без деце, као и вишегенерацијске породице које живе заједно. Као што је речено, испитаници су сами одређивали кога ће укључити у своје писане исказе који су се тицали породичних активности, као и о којим ће активностима и аспектима породичног живота писати.

Намера ми је да у овом раду анализирам и интерпретирам праксе којима се подржавају заједништво и породична солидарност. Поред тога, намера ми је да анализирам доживљај породичних пракси, њихових промена у различитим временским контекстима, као и осећања везана за породично заједништво и солидарност.

Циљеви интерпретативне анализе у овом раду могу се исказати кроз истраживачка питања: 1. Које су то породичне праксе којима се испољавају заједништво и солидарност и на кога се протежу? 2. Како испитаници тумаче промене у породичним праксама у односу на промене контекста: време пре пандемије и у односу на два таласа пандемије и различите институционалне мере?

Тематска интерпретативна анализа писаних исказа у овом раду обухвата две основне теме: праксе заједништва и солидарности, и доживљај промена у породичном животу, које

ће бити представљене кроз сукцесивне делове текста. У закључном делу продискутоваћу укратко налазе анализе у односу на одабране концепте социологије породичног живота и резултате других истраживања.

### *Анализе и интерпретације*

#### *Праксе заједништва и солидарности*

Праксе којима се одржава заједништво и солидарност изван породичног домаћинства обухватају активности бриге према оним њеним члановима којима је потребна помоћ у епидемиолошки ризичном контексту, као и подршку, посебно кроз интензивiranу комуникацију, која укључује и коришћење нових комуникационих технологија.

*Оба деке, бака, две татине тетке и теча – сви су пензионери који имају забрану кретања и повремено зависе од наше помоћи када је реч о снабдевању основним животним намирницама, лековима, средствима за хигијену, плаћању рачуна. Тетка је у другом стању и могућност кретања јој је ограничена. Неки од њих немају друге људе, осим нас, на које би могли да се ослоне током ванредног стања. [...] Однос са другим члановима породице махом је оптерећен (нашом) бригом о њима. Пре свега, телефонска комуникација постаје интензивнија, по 2 пута дневно се чујемо са готово свим члановима породице са којима редовно одржавамо контакте и тада неретко разрађујемо логистику обављања набавки и достављања хране или размењујемо информације о епидемији. С друге стране, баке и деке су неретко усамљени и комуницирају са нама јер им недостаје да попричају са неким и имају било какву комуникацију. Нови облици комуникације се успостављају – све чешће користимо вибер видео позиве (посебно са деком који живи сам, али и са тетком и сестром). Ово појачава тежину ситуације која онемогућава лични контакт са људима са којима је то било толико нормално до овог момента. (жена стручњак, она и супруг раде од куће, једно дете школског узраста, инокосно домаћинство).*

Анализом породичних прича идентификовано је да су праксе бриге и помоћи, комуникације и заједничких активности основни начини за проширивање породичних конфигурација изван домаћинства, посебно у првом истраживаном периоду када су биле примењене мере ванредног стања у држави. Праксе бриге су повезане са забраном кретања

старијима и потребом да им се обезбеди снабдевање намирницама и осталим потрепштинама.

*И стара мајка и 2 сина и њихове породице. Када избројим, нас је 10 са којима скоро сваки дан на различите начине искомуницирамо или неке дужности обавимо. (пензионерка, супруг пензионер, живе сами)*

Анализа је показала да заједничке активности унутар породичног домаћинства укључују, наведено по учесталости појављивања: обедовање, разговарање, играње друштвених игара, праћење медијских садржаја, заједничке активности са дететом (у породицама са децом млађег узраста), бригу о кућном љубимцу, заједничко обављање послова у кући и набавке (код парова без деце, посебно млађих), те заједничке спортске активности (ако постоји двориште).

У писаним исказима учестало се помиње тема хране око које се одвија значајан део свакодневних породичних пракси - набавка<sup>4</sup>, припрема obroka, учење кувања, обедовање, размена obroka. Заједничко обедовање се највише помиње као новоустановљена или интензивирана породична пракса унутар породичног домаћинства и даје јој се посебан значај.

*Сваки ручак обедујемо заједно. То подразумева понекад да више чланова кува или помаже. То је време и кад се сабирају утисци од тог дана или се препричавају догађаји из претходног. (мајка самостална уметница ради од куће, отац приватник ради ван куће, троје одрасле деце, инокосно домаћинство)*

*Новина у овој ванредној ситуацији, лепа новина, је то што сада ујутро и радним данима заједно пијемо чај, кафу и доручкујемо, а и ручак нам је сваког дана заједнички, у исто време. Због обавеза и уопште динамике дневног живота свих чланова породице, то радним данима раније није било могуће. (мајка лекарка ради ван куће, отац ради од куће, адолесцентно дете, инокосно домаћинство)*

---

<sup>4</sup> На значај хране у оквиру свакодневних пракси указано је кроз анализе образаца набавке хране у истраживању које су током првог таласа пандемије у Србији спровели истраживачи Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду (Ristić, Pajvančić-Cizelj & Čikić, 2020).



Окупљање око трпезе добија значење породичног ритуала у свакодневици породица (Morgan, 1996), какво је пре пандемије имао за сродничку породичну конфигурацију заједнички недељни ручак, који се одвијао се углавном у домаћинствима старијих чланова. Да би се ритуал одржао, у новим околностима, ова породична пракса је модификована тако да су старији спремали обед за све, а обедовало се у одвојеним домаћинствима.

*Имали смо институцију породичног ручка, срећни смо били што смо га вратили на одређено време. Сада смо задржали спремање ручка, али они долазе са својим посудама за храну, углавном су то синови, понекад доведу и унуке. Нема пуно задржавања, размене се информације... (пензионерка, супруг пензионер, живе сами)*

*Такође, ташта често спрема оброке и за нас и за породицу своје друге ћерке. Ова пракса је постојала и раније, али је сада интензивирања, и донекле замењује ручкове које смо ми организовали за родитеље, или одласке код њих на ручак. (стручњак самозапослен, супруга и он раде од куће, без деце, инокосно домаћинство)*

Попут заједничког обедовања и друштвене игре добијају значај породичних ритуала.

*Ми до сада никад нисмо имали неки посебну навику где би сви заједно проводили време радећи нешто, али од како је уведено ванредно стање у нашој земљи и како смо се сви нашли са вишком слободног времена, ми смо одлучили да уведемо вече друштвених игра. Скоро сваки дан ми завршимо тако што поставимо таблу за монопол, капитал или човече не љути се и одиграмо барем једну партију. А уколико нико није расположен за то, онда бака изнесе карте и учи нас играма које је она играла са својим другарима на селу кад су били млади. (младић студент, вишегенерацијска породица са двоје одрасле деце)*

Породице са млађом децом, предшколског и школског узраста извештавају о интензивирању заједничких активности оба родитеља са дететом или децом – игре, различитих креативних активности и учења, које их међусобно зближавају.

*Код нас су само све заједничке активности сада интензивније. Тата, мама и деца - играмо се у дворишту спортских игара, мало помажемо/одмажемо у радионици. У кући сви заједно певамо, читамо и одиграмо свако у својој улози неку бајку.*

*Облачимо лутке, возимо аутиће... спремамо храну...много тога заједно. Разлика је што неке активности сада радимо код куће: учимо правилан изговор (у одсуству логопеда), радимо домаће задатке које добијамо из вртића... Све је много интензивније. (мајка ради од куће, отац без посла, двоје предшколске деце, функционално проширена породица)*

*Родитељи имају прилику да боље упознају своје дете, али и оно њих. (жена стручњак, она и супруг раде од куће, једно дете школског узраста, инокосно домаћинство).*

Разговор се веома често помиње као једна од заједничких активности међу укућанима, било сам за себе или уз заједничко праћење медијских садржаја. Испитаници посебно наглашавају значај учестале комуникације на даљину са особама које идентификују и доживљавају као чланове породице а живе одвојено. У контексту осујећеног личног контакта, овај вид комуникације се често приказује као пракса бриге и емоционалне подршке.

*Ето, иако сваког дана разговарамо, тешимо се, пазимо се, шаљемо смешне слике, музику, поезију једни другима, сви јако патимо. (сама мајка, живи са ћерком, током ванредног стања на студијском боравку у иностранству одвојена од ћерке и других чланова породице).*

Уз увођење дигиталних технологија развијају се иновативне праксе заједништва и блискости - поред разговора, уз видео се играју друштвене игре и обављају мали свакодневни ритуали.

*Својих пар пријатеља видим као део своје породице, са њима се свакодневно чујем, практикујемо готово сваки дан оно што смо назвале „време за видео кафу" где свака од нас укува кафу, направимо видео позив и на тај начин разговарамо као што бисмо да смо се окупиле „негде напољу". (девојка, живи са родитељима, братом и баком, студира у другом граду)*

*Радили смо фискултуру, комуницирајући преко скајпа, сваки дан, 50 дана, од 8.30 око пола сата. Фискултуру су радили: обе баке, старији син са ћеркама и млађи са девојком. [...] Сви учесници/фискултурници су са ентузијазмом учествовали у вежбама, имајући у виду да породица није спортски оријентисана, ово је било баш*

*драгоцено искуство. Била је то физичка рекреација, али и комуникација која је пријала као почетак дана у кући. (две сестре пензионерке, инокосно домаћинство)*

Многи искази испитаника указују на значај пракси бриге, комуникације и заједничких активности за повећање блискости и јачање солидарности унутар породичног домаћинства и шире породичне конфигурације.

*Кад им однесем намирнице, сваки други дан, напуним се њиховим осмесима и позитивном енергијом (без улажења у њихов стан). Мислим да никада до сада нисам до краја била свесна колико је дух који негују изузетан и колико сам захвална што их имам, баи такве. Не само да ми нису терет, него су често управо они ти који подигну моје расположење или забаве преко телефона моју ћерку када јој је досадно. Прилично сам сигурна да нам разговори, иако и даље прилично кратки, никада нису били садржајнији и брижнији. (сама мама, са ћерком школског узраста, ради од куће)*

*И пасивне активности, попут гледања филмова и серија, раде се заједно. Осети се доза веће солидарности и блискости, сличан осећај из детињства, и времена НАТО бомбардовања, када је спољна опасност појачавала кохезију. (млада жена, живи с родитељима и братом, сестра у иностранству)*

Више испитаника је указало да се понављањем заједничких активности обезбеђује нарушена рутина свакодневног и смањује осећај анксиозности, доминантан посебно у првој фази истраживања – првом таласу пандемије у вируса ковид-19 у Србији.

*Чујемо се тад и тад, тад и тад гледамо квиз (слагалица, потеря, ту се одиграва блага конкуренција између тате и мене, ко зна боље да одговори на питања из квиза), слушамо стару музику свако вече (вече се некако углавном састоји из сећања на стара времена, углавном их отац и мајка иницирају), карте се играју три пута дневно по три партије, тад и тад ћаскамо са комшијама. Чини ми се да је то нека реакција на осећај хаоса, покушавамо навикама да створимо осећај реда у њему. (млад одрастао, незапослен, живи с родитељима, а привремено, током пандемије, и с баком)*

На нивоу заједничких породичних пракси могу се уочити разлике између два таласа истраживања, повезане с измењеним контекстом који су креирале државне мере контроле

епидемије. С обзиром да у децембру 2020. није постојала забрана и ограничење кретања ниједне категорије становника, осим старијих у установама заштите, праксе бриге се углавном сужавају на чланове домаћинства, а обнављају се оне које су биле ритуалне у породичној конфигурацији, као што је заједнички обед викендом.

*Оно што се променило је што смо одлучили да у њих укључимо и моју бабу. Тако да се сад једном или два пута месечно сви окупимо, уз ношење маски. Заједничке породичне активности се углавном врте око хране и углавном се дешавају викендима, као што сам већ споменуо. (стручњак, ради од куће, партнерка студира, млади пар у кохабитацији)*

Укидањем забране кретања током ноћи и викендом укључују се заједничке активности ван дома – шетње, излети, посебно у породицама с млађом децом, али не и посете које и даље носе велики ризик у изразито неповољној епидемиолошкој ситуацији.

#### *Доживљај промена у породичном животу<sup>5</sup>*

Почетак првог таласа пандемије и увођење ванредног стања је представљало изразито стресан период о чему извештавају писани искази многих испитаника. Напетост и страх су активирали постојеће разлике и узроковали учестале сукобе у породици.

*Бака је искрено уплашена и види се да је доста исцрпљена, тата и ја смо само емотивно истрошени од породичних конфликта и немира са телевизије и панике других, мајка је у неком стању религијске еуфорије и пркоси. Изразито смо нервозни и борбени. Сваки дан нам делује исто, па нас то доводи у неко стање дезоријентисаности. Једва чекам да овај ужас прође. (млад одрастао, незапослен, живи са родитељима, а привремено, током пандемије, и са баком)*

Поред суочавања са непознатом болешћу, нови обрасци свакодневног живота – измењени обрасци радних аранжмана, школовања и снабдевања<sup>6</sup> били су извор појачане тензије у породичним односима. Испитаница објашњава троструки извор фрустрација:

---

<sup>5</sup> Овај аспект „породичних прича“ је изузетно богат садржајима, који су диверзификовани у односу на нека индивидуална обележја статуса испитаница/ка и њихових породица, што захтева и заслужује развијену и детаљну анализу и интерпретацију коју задати обим рада овде не дозвољава. Определила сам се, стога, за уопштенији приказ неких основних образаца који су идентификовани кроз анализу, са фокусом на породичне односе и њихову динамику.

<sup>6</sup> Квантитативно (Ristić *et al.*, 2020) и квалитативно истраживање (Чикић & Билиновић Рајачић, 2020), спроведена у време првог таласа пандемије, такође указују на анксиозност због отежаног снабдевања.

одлазак супруга на рад ван куће, прилагођавање на праћење наставе од куће (дететово оспоравање мајчиног ауторитета и њена фрустрираност због непоседовања стрпљења и дидактичких вештина), а потом и сложени хигијенски поступци везани за куповину и чување намирница.

*У сва три случаја фрустрација је долазила од тога што се радило о ситуацијама са којима се до сада нисмо суочавали и које су захтевале рутинизирани праксе које би редуковале изворе неизвесности. Процес успостављања тих образаца такође је био извор сукоба између чланова породице и преговора око тога шта је неопходно радити, а шта није, чега се морамо обавезно придржавати а шта је опционо (шта је претерано, а шта није). Једном када су дати обрасци испреговарани, успостављени и прихваћени, ове ситуације нису више представљале важан извор проблема у комуникацији. (жена стручњак, она и супруг раде од куће, једно дете школског узраста, инокосно домаћинство)*

Извор унутарпородичних сукоба било је и долажење до решења о подели заједничког, понекад скученог, простора за обављање индивидуалних активности, посебно у породицама где су се рад и учење обављали од куће, као и о постављање временских граница – које је време неопходно за индивидуално, а које време је заједничко. Обоје цитираних испитаника потенцирају успостављање рутине пракси у областима свакодневице које су производиле анксиозност и у заједничке активности доколице<sup>7</sup>, које су уносиле „осећај реда у хаос“ и „смањивале неизвесност“. Једном када су породичне праксе стабилизоване, доминантна је била потреба за повећањем блискости кроз описане праксе солидарности, које су потиснуле породичне конфликте. Често приказивано је осећање задовољства због новонастале прилике да се више времена проводи заједно у истом простору, што сажето описује исказ једне запослене мајке двоје млађе деце: „За крај, дефинитивно имамо више времена за породицу, кувам сваки дан, можемо заједно да гледамо филмове с децом, а имамо и времена за себе. Чини ми се да смо после дуго времена поново породица.“

---

<sup>7</sup> Цитат у претходном делу текста.

У периоду каде је спровођен други талас истраживања - у децембру 2020. године, контекст је постао познатији, дошло је до рутинизације свакодневице са обновљањем неких њених аспеката (кретања, снабдевања и слично): „Сада имамо успостављене рутине и у том смислу све некако делује далеко нормалније него тад.“ (сама мама, са ћерком школског узраста, ради од куће).

Болест је „демистификована“, иако је ризик од заражавања реално био већи, а знатан број испитаника/ца је имао примарно искуство разбољевања, па чак и умирања блиских особа. Болест у породици је редуковала контакте и заједничке праксе бриге, изазвала осећања изолованости и усамљености, као и страх од разбољевања.

С друге стране, исказано је навикавање и нормализација кризе са ограничењима смањивања ризика од разбољевања.

*Период април-мај је био у већој мери „заустављање“ животних активности. Сада јесте све много ограниченије него што је било пре короне, али се свако снашао да оно што му је важно ради уз све прописане мере. (мајка самостална уметница ради од куће, отац приватник ради ван куће, троје одрасле деце, инокосна породица)*

Амбиваленција у породичним односима се у овом периоду показује као презасићеност заједничким временом у затвореном породичном дому и потреба за индивидуализацијом пракси, али и обнављањем ритуала у породичној конфигурацији, о чему је раније било речи.

*Ужелимо се једни других, свако у дану има неку активност ван куће, па и ћерка, свако у дану има период кад је сам. Имамо неки привид старе свакодневице. [...]* Како се живот вратио у нормалу у већини сегмената, све је мање заједничких активности преко недеље, углавном су викенди резервисани за то. И понављам, и то нам прија, дефинитивно ми дан у ком смо 24х нераздвојни није природан. (жена стручњак, она и супруг раде ван куће, инокосна породица са малим дететом)

*Постоји одређена психолошка разлика, утолико што су у пролеће преовлађивали више неизвесност и уплашеност, а сада доминира смореност и безнађе. Помало смо досадили једни другима, што се гледамо сваки дан, по цели дан. (жена стручњак, она и супруг раде од куће, син студент, инокосна породица)*

### ***Закључна разматрања***

Истраживање је показало да се у специфичним контекстима, каква је криза изазвана пандемијом болести, породичне конфигурације проширују посебним породичним праксама. Потврђена је претпоставка да у породичним конфигурацијама постоји солидаристички потенцијал који се активира и интензивира у тренуцима акутне потребе (Silverstein & Bengtson, 1997). У истраживаном контексту, породична солидарност се испољава посебно кроз праксе бриге, на шта указују и друга домаћа истраживања (Ristić *et al.*, 2020, стр. 531; Чикић & Билиновић Рајачић, 2020), као и кроз утешитељске праксе комуникације на даљину.

Анализе су показале интензивирање породичних пракси заједништва, са приписаним и приказаним значајем и значењем породичних ритуала. Њима се ствара и јача породична солидарност, обезбеђује дистинктивност породичног, као и рутинизација којом се смањује анксиозност (Giddens, 1984) проузрокована неизвесном и ризичном свакодневицом у периоду пандемије. Показало се да посебан значај имају праксе повезане са храном - обедовање за унутарпородично припадање и блискост, а дељење хране – као ритуал који дефинише ко припада породици (породичној конфигурацији) изван домаћинства (Morgan, 1996, стр. 158).

Налази овог истраживања потврђују постојање амбиваленције између солидарности и конфликта у породичним односима (Lüscher & Pillemer, 1998; Connidis & McMullin, 2002), а додатно показују како се динамика између блискости и тензија исказује на различите начине зависно од глобалног контекста пандемије и локалног контекста примењених институционалних механизма и мера епидемиолошке заштите. У раном периоду повезаном са ванредним стањем, конфликти изазвани повишеном анксиозношћу због непознате ризичне ситуације, те развијањем нових породичних пракси управљања здравственим ризиком, снабдевања, рада и учења, и са њима скопчане расподеле времена и простора, постепено бивају потиснути описаним праксама заједништва. У другом истраживаном периоду пандемије, амбиваленција се приказује као тензија између засићења заједничким и потреба за индивидуализацијом свакодневног живота чланова породице. Тиме ово експлораторно истраживање указује да је амбиваленцију интергенерацијских односа неопходно истраживати и тумачити унутар одређеног друштвеног контекста, поред

захтева да се њене анализе повежу са структурним факторима положаја појединаца и породица (Connidis & McMullin, 2002).

Пригодни узорак који је хомоген по структурним обележјима испитаника представља методолошко ограничење које не допушта анализе неједнакости, ни родне, на које указују друга истраживања из истог периода (Ristić *et al.*, 2020; Чикић & Билиновић Рајачић, 2020; SeConS, 2020), ни стратификацијске, нити специфичних ризика којима су изложене породице чији су чланови имали радну обавезу или остали без посла и прихода. Ова експлораторна анализа указује, међутим, на могући правац развијања истраживања породичног живота у специфичним друштвеним околностима.

### *Литература*

Clarke, E. Preston, M., Raskin, J. & Bengtson, V. (1999). Types of Conflicts and Tensions between Older Parents and Adult Children. *The Gerontologist*, 39(3), 261–270.

Connidis, I. A. & McMullin, J. A. (2002). Sociological Ambivalence and Family Ties: A Critical Perspective. *Journal of Marriage and Family*, 64(3), 558–567.

Чикић, Ј. & Билиновић Рајачић, А. (2020). Породичне праксе у доба пандемије и ванредног стања – женска перспектива. *Социолошки преглед*, 54(3), 799–836.

Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.

Lüscher, K. & Pillemer, K. (1998). Intergenerational Ambivalence: A New Approach to the Study of Parent–child Relations in Later Life. *Journal of Marriage and the Family*, 60(2): 413–425.

Morgan, D. H. J. (1996). *Family Connections: An Introduction to Family Studies*, Cambridge: Polity Press.

Morgan, D.H.J. (2011). *Rethinking Family Practices*, London: Palgrave Macmillan.

Ristić, D., Pajvančić-Cizelj, A., Čikić, J. (2020). COVID-19 in Everyday Life: Contextualizing the Pandemic. *Sociologija*, 52(4), 524-548.

SeConS. (2020). *Ekonomija brige u vreme pandemije COVID-19 i mera za njeno sprečavanje u Srbiji*. Dostupno na: <https://www.secons.net/files/publications/119-publication.pdf>

Silverstein, M. & Bengtson, V. L. (1997). Intergenerational Solidarity and the Structure of Adult Child-Parent Relationships in American Families. *American Journal of Sociology*, 103(2), 429–460.

Widmer, E. (2006) Who are My Family Members? Bridging and Binding Social Capital in Family Configurations. *Journal of Social and Personal Relationships*, 23(6), 979-998.



## **Family Practices and Solidarity during COVID-19 Pandemic in Serbia.**

### **Qualitative Analysis of „Family Stories“**

#### ***Abstract***

The paper presents an interpretation of certain aspects of family life in Serbia within the context of risk everyday life through current concepts of sociology of families. It is based on exploratory qualitative analysis of 165 „family stories“ written by the respondents during two periods of COVID-19 pandemic in April-May and December of 2020. It explores the changes in family configurations, family practices of belonging, and the ambivalence dynamics between family solidarity and conflicts. Analysis has revealed that care practices widen family configurations during the times of crisis pointing at their solidarity potential. Practices of belonging have the significance and meaning of family rituals, which provide closeness, distinctiveness of family, as well as the routine that reduces anxiety. Ambivalence between family solidarity and conflicts has been contextualized, since it displays differently during the two periods of the pandemic.

Key words: family practices; family configurations; COVID-19 pandemic; solidarity; intergenerational ambivalence.